

АНТИЧНО ГОСТОПРИЕМСТВО, ПРОТО -ТУРИЗЪМ И ПРОТО - ГЛОБАЛИЗАЦИЯ

Братой Копринаров

Университет "Проф. д-р Асен
Златаров" – Бургас

РЕЗЮМЕ — Глобалното и туризмът, обосновано посочва *J. Urry*, не са две отделни понятия, съединени с помощта на някакви външни връзки. По-скоро всяко едно от тях е част от системата на сложни взаимозависими процеси. Нещо повече, подобни инфраструктури, потоци от хора и образи, както и самата практика на туристическата рефлексия трябва да бъдат осмислени в единство, като някакъв глобален хибрид, който се е разпространил по цялото земно кълбо.

Едва ли има по-общоупотребимо комплексно понятие за определяне състоянието и перспективите на съвременния свят от понятието „глобализация“. С него се чертае обликът на епохата, в която живеем – както на залозите за нейното бъдеще, така и на предизвикателствата, с които трябва да се справя човечеството.

Дали обаче историческият поглед както към глобализацията, така и към туризма няма да разкрие други измерения във взаимоотношенията между тях? Основната теза на студията се разполага в търсенето на отговора на този въпрос. Тя гласи, че туризмът, дори в неговата най-ранна форма като прото-туризъм, е резултат, но същевременно и предпоставка на глобализацията.

Ключови думи: прото-туризъм, прото-глобализация, антично гостоприемство

ВЪВЕДЕНИЕ

За да бъде разбрана диалектичката взаимовръзка между глобализацията и съвременния международен туризъм, трябва да бъде преодоляно разбирането им само като резултат, като достигнато ниво, което е безотносително към тяхната история. Както туризмът, така и глобализацията изминават своя път, за да достигнат до днешното си развито състояние. И тъкмо с ретроспективен поглед към този изминат път, ползвайки историческия подход, става възможно да се разбере тясната взаимозависимост между тях.

Тезата, че **предисторията на туризма е предистория на глобализацията**, насочва към необходимостта от кратко и предварително изясняване на двете понятия, които са включени в нейното формулиране – прото-глобализация и прото-туризъм.

Къде е разположен *terminus a quo*, началният пункт, на глобализацията? От къде започва траекторията на онова, което днес наричаме глобалност? Възможно ли е да бъде фиксиран някакъв изначален, изходен пункт или генезисът му не бива да се ограничава и фиксира в

точно определена времева и пространствена точка? Колко дълга във времето и колко обхватна в пространството е предисторията на глобализацията?

Тези въпроси получават в специализираната литература три различни отговора. Някои автори търсят началото на глобализацията в епохата на Великите географски открития, когато Западът започва да експлоатира колониите си и да налага своите норми и институции на останалия свят. Съществува обаче и друга интерпретация на въпроса за началото на глобализацията. Според нея глобализацията е изначална, положена е в изходната точка на човешката история. Авторите, защитаващи това разбиране, осмислят историята като процес на растеж и съзряване на общочовешкото единство, което обаче е потенциално заложено от самото начало на човешката история. Историческият процес се мисли като развой, в който съвкупният социален организъм постепенно осъществява своето единство. Така глобализацията се оказва в рамките на тази концепция телеологичен процес, т.е. процес по осъществяването на изначално заложена цел на човешкото съществуване. Ако в първия случай се пренебрегва предисторията на глобализацията и вниманието се съсредоточава само в един или няколко конкретни фактори, във втория случай глобализацията се оказва всеобщ белег на човешката история. На практика тя се отъждествява с историческия процес и в този смисъл загубва собствения си смисъл. Съществува обаче и трети подход в осмислянето на глобализацията. В перспективата на този подход глобализацията се осмисля като дълговременен процес на подготовка и производство на единство на човечеството, който обаче се концентрира и се осъществява с много голяма интензивност в скъсени исторически срокове. Глобализацията е възможна не заради появата на някакъв конкретен фактор (например, Великите географски открития, колонизацията, изобретяването на телекомуникациите и т.н.), а защото е подготвена в продължение на хилядолетия от натрупания разнообразен човешки опит. В този смисъл глобализацията нито поглъща цялата история, нито е някакъв изолиран в съвременността етап на тази история. Руската изследователка Е.Н. Устюгова, която защитава тъкмо този трети подход, подчертава: „Този съвместен опит се е натрупал благодарение на множествени взаимовръзки, взаимовлияния, взаимоотношения, но и на взаимоотблъсквания, сливания, потискане, поглъщане [...]. В различните периоди на историята тези процеси са се разгръщали в различни сфери на живота на човечеството – в религиите, езиците, изкуството, политиката, технологиите и производството”¹. Така разбрана, глобализацията има своята продължителна, многовековна и дори хилядолетна предистория, без която тя не би била осъществима. Глобализацията се оказва резултат на дълго и разнообразно подготвян процес. Тя започва да се осъществява на определен исторически етап – за нашия случай е все едно дали под влиянието на Великите географски открития, дали в резултат на телекомуникационната революция или като пряк отговор на нещо трето, – когато натрупаният исторически опит от взаимосвързване на различните човешки общества придобие интензивен, концентриран и практически израз в интегрирането на обществата като нова цялостност, различна от преди това съществуващите.

¹ Устюгова, Е.Н. Глобализация и култура. – в: *Глобализация и култура: аналитическият подход*. СПб: Янус, 2003.

Този процес на дългосрочна подготовка, в който се натрупва всевъзможен опит от икономически, културни, политически взаимодействия между различните човешки общности, приемаме да наричаме в настоящата монография „прото-глобализация“.

От своя страна и туризмът има своята предистория. Сред историците няма единомислие за критериите, с чиято помощ могат да бъдат разграничени основните етапи на туристическия развой. Според едни от тях критериите са обвързани със смяната на мотивите за туристическата дейност, според други историци „етапирането“ на историята на туризма е пряко свързано със смяната на обществените групи, които определят характера на туризма през различните исторически периоди, а трета група автори извеждат на преден план значението на промяната на транспортните средства, служещи за осигуряване на туризма. Всяка една от тези версии за периодизация на историята на туризма има своите предимства и недостатъци. Но поради комплексния характер на туризма нито една от тях не може самостоятелно да отговори на изискванията за недвусмислена и обективна периодизация на неговата история. Затова е целесъобразно едновременно използване на различни критерии за тази периодизация. На основата на подобно разбиране става възможно да се открият няколко големи етапи в историята на туризма, в чиито рамки от своя страна могат да се разграничат техни под-етапи. Първият от тези големи етапи е прото-туризмът². Той обхваща много векове – от първите опити на хората от древността да се придвижват до съседни места и региони до средата на XIX в., когато се появяват такава мотивация и такива транспортни средства, които позволяват масова мобилност на големи разстояния.

Достигането до етапа на туризма в съвременния смисъл е подготвяно в продължение на хилядолетия. И ефектът на тази подготовка е не само в раждането на съвременния туризъм, но и в натрупването на онзи огромен потенциал от взаимовръзки, от пространствено-трансформативни процеси, от дифузии, от преодоляване на „взаимната външност“ (Пиер Бурдийо) на човешките общности и т.н., които осигуряват появата на глобализацията. Както ще видим по-нататък в монографията, тъкмо прото-формите на туризма (номадство, пътешествия, поклонничество, търговски експедиции, военни завоевания, мисионерство и т.н.) подготвят онази почва, от която се подхранва глобализацията.

АНТИЧНОТО ГОСТОПРИЕМСТВО

Общоприета е идеята, че туризмът е индустрия на гостоприемството. На гостоприемството като радушност, желание и готовност бъде оказано на госта такова внимание и да му бъдат създадени такива условия, които да го накарат да се чувства силно удовлетворен. Да се чувства на различно, чуждо спрямо обичайното си място, да промени ежедневието си

² Понятието „прото-туризъм“ е въведено през 2007 г. от немският историк на туризма Рюдигер Хахтман (Вж. R. Nachtmann, *Tourismus-Geschichte.Grundkurs Neue Geschichte*, UTB/ Vandenhoeck & Ruprecht, 2007 S. 5, 28). Той говори за прото-туризма като „туризъм преди туризма“, като „дълбоките корени на туризма“. Т.е. с това понятие се фиксират онези прояви на туризма в миналото, които оформят генезиса на съвременния туризъм, без да покриват изцяло неговите стандарти. В този смисъл *прото-туризмът е предтечата, предисторията на туризма в съвременния смисъл на думата.*

самовъзприятие, но това битово и духовно различие да предизвиква в него не безпокойство, а задоволство.

Гостоприемството е в края на краищата особен вид отношение между чужди помежду си хора, което гарантира защита на различията и благополучие помежду им. Тъкмо това разбиране на гостоприемството води началото си от древността. Както в древна Гърция, така и в Римската империя гостоприемството се осмисля като такова присъствие на пътешествениците и чужденците, което е осигурено с права и защита за тях. По този начин древните гърци и римляните поставят основите на една изключително важна традиция, която е едно от ключовите условия за съвременното ползотворно осъществяване на глобализацията. Става дума за поддържането на диалектична взаимовръзка между своето и чуждото, между вещината да се дистанцираш от чуждото, за да се самосъхраниш, и способността да бъдеш достатъчно отворен за чуждото, за да се осъществи обогатяване на своето и да се създадат условията за мирно, толерантно съжителство на различията. Принципът за диалектиката между чуждото и своето, който е от изключителна важност при разгръщане на процесите на глобализацията, започва своята проява в древното разбиране на гостоприемството.

Формирането и налагането на гостоприемството в древността не се оказва лесен и еднозначен процес. В епохата на древността съжителстват два противоположни процеса. От една страна всеки преминаващ границите на гръцкия полис или на Римската империя първоначално е бил категоризиран както от гърците, така и от римляните като „варварин” и враг. Той се е намирал извън правопорядъка и е можело да бъде безнаказано убит или ограбен, тъй като спрямо него не са били признавани нито правото на домакините, нито правото на полиса или страната, от която идва. През V в. пр.н.е. и в Гърция, и в Рим отношението към чуждото намира най-отчетлив израз в пластичното изкуство. Изобразителният език на паметниците, особено на римските държавни паметници, които са най-вече монументи на победата, показва чужденеца почти винаги като победен и подчинен враг.

Но от друга страна е налице едно от най-характерните и богати на последствия свойства в отношението на гърците и римляните към чуждите народи – тяхната откритост към чуждото, готовността да го усвоят, вместо да го отхвърлят. Оживената търговска дейност и по-късното колонизиране създават базата на поведение с характерен трезв и бдителен разсъдък спрямо другите народи. Колкото по-доминиращ става износът на гръцките стоки в Средиземноморието, толкова повече на гърците се налага да се научат да не бъдат високомерни към чуждите народи, както и да се приспособяват към вкуса и потребностите на своите клиенти, т.е. да приемат чужди влияния, превръщайки ги в „своето чуждо”. Затова чуждеенето и враждебността към другите народи, с които общуват, започва да отстъпва на отвореност³ и доброжелателност към тях. Тази отвореност и доброжелателност намира концентриран израз в принципа на гостоприемството.

³ Един от показателните примери за преднамерено отваряне към „чуждото” представлява опитът на Александър Македонски да интегрира Изтока в своята империя. Със завоевателните си походи в Азия Александър Велики си дава сметка, че застиналото разделяне на човечеството на елини и варвари, господари и роби, влиза в остро

Първоначално гостоприемството в Древна Гърция е религиозно мотивиран принцип – той намира израз в свещения дълг чужденецът и търсещият закрила да бъдат приемани като гости. За правото на чужденеца на гостоприемство е бдял върховният гръцки бог Зевс. В „Одисея” срещаме следната пледоария от името на Зевс за моралното право на гостоприемство:

„Не! Злополучен бездомник и скитник пред нас се намира.

Нека за него се бързо погрижим. От Зевса проводени идат

Гости, бедняци. На Зевса и малкият дар е угоден.

Хайде, робини, носете на странника гозби и вино

И го в реката измийте, на някое заветно място”⁴.

По това време на гостоприемството се гледа като на божествено внушен дълг. Отказът да се предложи гостоприемство носи тежки нрав-ствени последици. Такъв човек става презрян човек.

Но наред с религиозното си освещаване гостоприемството придобива в Древна Гърция и своята институционализация в лицето на т.н. проксения (pro-/в защита/ и xenos /чужденец/). Гостоприемството в Древна Гърция е форма на отношение между различните полиси, която функционира с посредничеството на т.н. проксени, т.е. на граждани, които по своя инициатива или по поръка на полиса осъществяват защита, приютяват, закрилят чужденеца, т.е. упражняват гостоприемство. Като институция проксенията е служела за култивирането на добронамерено отношение към чужденците, както и за изграждането на мостове и улесняване на взаимоотношенията между различните полиси.

Гостоприемството присъства и в древния Рим, при това пряко свързано с туризма. Както отбелязва Л. Ломайн, латинският термин *hospitum* (гостоприемство) е означавал нещо значително по-важно и дълбоко от проявата на любезност при посрещане на гост или чужденец⁵. С това понятие в древния Рим са обозначавали трайно и реципрочно отношение между домакина и госта. Ако римлянин е трябвало да посети някакъв град, в който живее човек, с когото той е свързан посредством *hospitum* (било защото някой от твоя род някога му е помогнал или защото ти си получил помощ от неговия род), пътуващият е приеман с подчертано благоразположение. Той е имал правото да прекара като гост дни и седмици,

противоречие с променената политическа ситуация. Една „световна империя” би могла да просъществува, ако се намери някакво изравняване между гърци и варвари. Затова Александър Македонски се опитва да по-стигне определено обществено-политическо преустройство. Той прави това с помощта на поредица от мерки: от една страна основава градове, чрез които империята да бъде проникната от заселници и гръцка култура, от друга – заим-ства персийски обичаи, осигурява със служби не само гърци, но и част от елита на варварите. Заедно с това Александър Македонски организира през 324 г. пр. н.е. зрелищна и символична масова сватба в Суза, по време на която 10 000 гръцки войни се женят за персийки и жени от другите местни народности (Вж. А. Тойнби, цит. съч. с.103).

⁴ Омир, Одисея. Прев. Георги Батаклиев, София: Народна култура, 1971, VI, 206-210.

⁵ Вж. по-подробно в: L. Lomine, *Tourism in Augustan Society*, pp.69-88. – in: John K. Walton (ed.), *Histories of Tourism. Representation, Identity and Conflict*. Clevedon-Buffalo-Toronto: Chanel View Publications 2005.

ползвайки се с възможно най-добрите условия за това пребиваване. Но това гостоприемство се гради върху принципа на реципрочност. Домакинът или препоръчано от него лице са придобивало аналогичното право да гостуват на госта.

Както при гърците, така и при римляните гостоприемството е подплатено с религиозна „обосновка“ – първоначално от митологията, а след това от ранното християнство⁶. Римският поет Овидий, който пресъздава митологичните сюжети и персонажи на гърците и римляните, предава смисъла на гостоприемството в легендата за Филемон и Бавкида⁷. Старикът Филемон и неговата съпруга Бавкида настанили една вече у дома си двама пътници, които никой от селото не искал да приеме:

„Хлопаха двама за одих и място на хиляди къщи,
хлопнаха хиляди порти. Прие ги единствена къща —
ниска, покрита със слама и блатна тръстика. Но в нея
благочестивата бабка Бавкида ведно с Филемона,
своя връстник, от младежки години се свързали бяха,
старост дочакаха там, облекчаваха там нищетата.”

Филемон и Бавкида угощават гостите с каквото имат. А тези от-хвърлени от цялото село гости всъщност били боговете Юпитер и Меркурий в „образ на смъртен“. Благодарни на Филемон и Бавкида, боговете им предложили да осъществят най-голямото им желание. Старците поискали едно единствено нещо – да си отидат от живота заедно. Юпитер разрушил всички останали къщи в селото и когато дошло време Филемон и Бавкида да си отидат от този свят, той ги превърнал в две преплетени едно в друго дървета. „Почитан е, който почита“, обобщава Овидий. Гостоприемството се третира като свещен дълг, който заслужава в отговор най-висша награда.

Според точното наблюдение на Л. Ломайн, така разбираното в древния Рим гостоприемство създава особено рамка за развитието на прото-туризма в епохата на император Август (през първи век пр. н. е.). Първо, съществуването на мрежите от потенциално свързани помежду си гости и домакини окуражавало римляните да пътуват до различни места, без да имат прагматични цели за пътуванията си. Знаейки къде могат да бъдат добре дошли, римляните ползвали свободното си време⁸, за да пътешестват към тези места. Второ, така разбираното гостоприемство създавало от една страна силни мотиви за пътуване, но от друга възпрепятствало изграждането на хотели. Доколкото ги имало, „хотелите“ били с лошо качество, предназначени за хора, които не можели да разчитат на *hospitum* (най-често бивши роби) или пък били ориентирани към хора, търсещи общуване с леки момичета. В този

⁶ Ранното християнство е изпълнено с разкази за пътувания и гостоприемство. Апостол Павел, който има решаваща роля за разпространяване на християнството, странства с мисионерски цели в Близкия Изток, в Гърция, Сирия, Палестина, в Беломорието и Македония, преди да бъде осъден и екзекутиран през 67 г. в Рим. В Светото Писание християните биват насърчавани за гостоприемство, тъй като „по-блажено е да дава човек, отколкото да приема“ (Деяния 20-35).

⁷ Вж. Овидий, *Метаморфози*, преводач Георги Батаклиев, София: Народна култура, 1974, осма книга.

⁸ В древния Рим се появява за пръв път понятието *otium*, означаващо свободно време, време за развлечение. То се разграничава и противопоставя на понятието *negotium*, с което се означава заетото с някаква наложена дейност.

смиъл римското гостоприемство стимулира пътуванията, но същевременно служи като критерий за тяхната строга диференциация.

НАЧАЛАТА НА ТУРИЗМА И РИМСКИЯТ GRAND TOUR

Макар и да е в самото начало на прото-туризма, античният прото-туризъм е по-близък до същината и проявите на съвременния туризъм, отколкото онова, което можем да открием, например, в средновековните или ренесансовите пътешествия. В антична Гърция и в Римската империя прото-туризмът е наситен с прояви, в които преобладава не само и не толкова търговският интерес, дипломацията или военните цели, колкото любопитството, грижата за здравето, пиететът към чуждите културни постижения или спортните страсти.

В качеството си на робовладелски общества Древна Гърция и Римската империя осигуряват на „свободните“ граждани достатъчно свободно време, което да им даде възможности за развлечения, за „самоценни“ пътешествия, за пътувания към дестинации с висок културен престиж. В тази епоха се появяват провъзвестниците на такива важни разновидности на съвременния туризъм като спортния, поклонническият, културния и медицинският туризъм, както и някои от онези инфраструктурни условия (обмен на валути, страноприемници, пътеводители, „екскурзоводи“ и т.н.), без които туризмът е на практика невъзможен. Британският изследовател на туристическите прояви в епохата на римската империя Л. Ломайн обобщава по следния начин изследваните от него белези на римския прото-туризъм през втората половина на I в. пр.н.е. и I в. от н.е.: „В контраст с общоприетото мнение и с наличните предположения, туризмът е съществувал дълго време преди известния Grand Tour из Средиземноморието на английските аристократи. Софистицираното общество при император Август е предлагало всичко онова, което се възприема днес като типично модерно (да не кажа постмодерно) за туризма: музеи, пътеводители, морски курорти с алкохол и шумни вакханалии през празничните нощи, вечери на свещи в модни ресторанти, хотели с компаньонки, задължителни за посещение забележителности, спа процедури, магазини за сувенири, пощенски картички, твърде бърбиви и скучни екскурзоводи, концертни зали и още много други допълнителни неща”⁹.

Макар и с известно осъвременяване, водещо до преувеличение или дори преиначаване, британският изследовател е прав в тезата си, че противно на очакванията в антична Гърция и в Римската империя вече са налице такива белези на прото-туризма, в които могат да бъдат открити проекциите на съвременния туризъм. При това – на съвременния международен туризъм, който сближава народите, интегрира културите им и създава наднационална глоболизираща инфраструктура.

В какво се изразяват туристическите заслуги на древните гърци? Те създават система за обмен на валута, с което улесняват пътешествията на представителите не само на различните полиси, но и на многото чужденци, заинтересовани от различни прояви на гръцката култура. Гръцкият език се превръща в общ език на цялото Средиземноморие и по този начин стимулира взаимодействията и сближаването на различни региони на ойкумената.

Гърците създават и поддържат големи периодични спортни и културни събития, които привличат огромен брой гости не само от Гърция. На четири години се провеждат Олимпийски игри в чест на Зевс. Участниците в състезанията и гостите идвали от всички гръцки колонии, разположени не само на територията на Гърция, но и на територията на Северна Африка, Черноморието и Азовско море. На всички участници и гости се признавал

⁹ L. Lomine, op. cit., p. 69.

статута на „гости на Зевс”. Събитието, което продължавало много дни, било ярък пример на феномена на античното госто-приемство: грижата за участниците и гостите по време на Олимпиадата – подслон, храна, забавления - била за сметка на домакините. Макар гръцки по характера си, тези спортни игри всъщност създавали пространство за межкултурна дифузия и интеграция на хора с различно културно наследство.

От една страна чести гости на Олимпиадите били най-знаменитите за времето си философи, поети, оратори, които организирали публични дебати. От друга страна можело да се чуят изпълнения на прочути трагедии и комедии. На Олимпиадите участвали десетки хиляди гости. Стадионът, където се провеждали, побирал 40 хиляди зрители. Олимпиадите били синтез не само на спорт и култура. В тях присъствала и религията. Участниците и гостите посещавали и участвали в ритуалите на древните храмове, проявявали подчертано любопитство към разказите на гости от далечни страни за различни раритети, посещавали „пещерата на Ехото”, в която гласовете им се повтаряли многократно. Така Олимпиадите могат да бъдат определени в терминологията на съвременния туризъм като дестинация на спортен, фестивален и религиозен туризъм.

Може да се каже, че в Гърция се оформят и наченките на конгресния туризъм. Мнозина учени мъже идват в Гърция, за да дебатират с техните философи и да обменят медицински умения. Атина се превръща в търсена дестинация. Тя създава условия за гостоприемство, предлагайки храна, страноприемници и развлечения. Гърците въвеждат традицията на наемане на местни гидове, които да съветват туристите къде да отидат и как да си гарантират сигурност при пътуването. Гръцките трагедии и комедии са били толкова широко познати и признати, че театралните празници се превръщали в големи международни събития.

Древна Гърция полага основите на музеите, без които е трудно мислима съвременната туристическа дейност. Голямата заслуга в това отношение е на Александър Македонски и на философа Аристотел. Проникнат от идеите на своя учител, Александър Македонски проявявал жив интерес към завоюваните от него земи. Той изпращал на Аристотел растения и препарирани животни от Персия и Индия, както и предмети от бита на чуждите народи. На тази база Аристотел прави сбирка с артефакти от тези далечни земи, създавайки по този начин първият природо-научен музей в човешката история. Пътешествията, търговските експедиции и военните походи на древните гърци съдействат за откриване на нови земи и народи, както и за дифузията на различните региони на ойкумената.

Специално отбелязване заслужава поклонническият туризъм в Древна Гърция. Неговата най-известна – при това в международен мащаб – дестинация е Делфи, където се намирили прочутият оракул и светилището, посветено на бог Аполон. Това светилище имало славата на най-почитаното прорицалище не само в Гърция, но и на територията на цялото Средиземноморие. В продължение на няколко века Делфи е смятан от гърците за духовна столица на елинския мир. Ползвайки се с огромен авторитет, оракулът и пророчицата Пития привличали в Делфи не само любопитни гърци, но и царе от различни краища на ойкумената. Така Делфи имал характер не само на дестинация на поклонническият туризъм, но и на своеобразен център на международни политически влияния. Прорицанията влияели върху решенията на държавните мъже в Гърция, Рим, Персия. Нещо повече, като място на срещи на целия гръцки свят и на влияния с много голям мащаб, Делфи се превръща в център на кредитни операции.

Заедно с тези си роли, Делфи е същевременно и място на активен културен живот. На всеки четири години там се организирали т.н. Питийски игри, които имали характера на големи културни фестивали. Тъкмо поради характера си на религиозен, политически, културен и икономически център, Делфи се ползвал с особен правен статус. За разлика от другите градове, той не се нуждаел от защитни стени и войска, тъй като всички съседни полиси

поддържали договор за взаимна и обща защита на Делфи от каквито и да било чужди нападения. Делфи бил със статут на град на мира.

Така този античен център е нещо като предшественик както на съвременните континентални „културни столици“, така и на днешните глобални градове към които се стича огромна информация и от които изтичат важни „наднационални“ влияния и решения. В продължение на векове Делфи е пресечна точка на висока пространствена мобилност и на интензивна циркулация на информация, идеи и влияния. Професорът по социология в Шефилдския университет Морис Роше пише в изследването си „Мега-събития и модерност. Олимпиадите и световните изложения в растежа на глобалната култура“, че тези предварително планирани мега-събития представляват „моменти на глобално уплътняване“ и са места, в които се „канализират, смесват и пренасочват глобалните потоци“¹⁰. Авторът има предвид ролята на съвременните олимпиади и на световните изложения. Но очевидно тези форми на „глобално уплътняване“ имат своите предшественици още в античността – в Делфи и на древногръцките олимпийски игри. Още в дълбока древност се зараждат праобразите на съвременните центрове на глобализация. И в тях голяма роля играе тъкмо това, което днес наричаме „туризъм“.

Но Древна Гърция е не само център, който привлича широк интерес към себе си. Тя същевременно е „емитент“ на познавателни стран-ствания, които обогатяват самата гръцка култура. Талес от Милет, един от първите гръцки философи, учи повече от 20 г. в Египет. Пътешества и Платон – както за да търси нови знания, така и за да предлага прилагането на своите идеи. Забележителен пътешественик е и „бащата на историята“ Херодот (484 пр. н.е. – 425 пр. н.е.), който в продължение на 10 години обикаля „тогавашния свят“ (Гърция, Мала Азия, Египет, Либия, Южна Италия, района на Черно море и Балканите). С право „История“-та на Херодот – човек с изключителна любознателност и с широки исторически, географски, етнографски познания – се оценява като „тогавашната“ енциклопедия. Смята се, че в това съчинение Херодот полага първообраза на списъка на античните забележителности¹¹ – опис на най-прославените архитектурни съоръжения на „ойкумената“. В елинистичната епоха е била широко разпространена практиката поети да описват най-грандиозните или впечатляващи постройки. Селекцията е гравитирала около числото 7, тъй като то се е смятало за числото на Аполон и е интерпретирано като число на пълнота и съвършенство.

Макар и във изменен вид, списъкът на Херодот достига до нас като списък на „Седемте чудеса на античния свят“. В окончателния му вид¹² в него влизат Египетските пирамиди, Висящите градини на Вавилон, статуята на Зевс, създадена от Фидий, Храмът на Артемида в Ефес, Мавзолеят в Халикарнас, в който е погребан цар Мавзол, Родоският колос и Александрийският фар. Заслужава специално отбелязване фактът, че всъщност древните автори не са говорили за „чудеса“, а за „места, които заслужава да бъдат видяни“, което в още по-голяма степен асоциира античната традиция с туризма. Древните гърци са били много мъдри в схващането си за видимостта като ключова характеристика на пътешествието. Връзката на туризма с гледането е очевидна в днешния свят, когато туристът почти автоматично се асоциира с фотоапарат, камера или друго визуално средство за запаметяване на посещенията на туристическите забележителности. По този повод Бърнард МакГрейн пише следното: „Да пътешестваш, означава да гледаш – пътешествието е по същността си

¹⁰ Maurice Roche, *Mega-Events and Modernity. Olympics and Expos in the Growth of Global Culture*, London: Routledge 2000, p. 199.

¹¹ В своята „История“ Херодот очертава три чудеса, намиращи се на остров Родос (вж. Херодот, *История*, София: Нов български университет, 2010, книга трета, „Галия“, пар. 60.

¹² Смята се, че окончателният списък е съставен от Антипатър от Сидон, главен библиотекар в Александрийската библиотека.

начин на гледане, модус на гледането: то е положено в окото, в нашия визуален капацитет”¹³. Това твърдение е всъщност откритие на древните гърци, макар че при тях са липсвали техническите сред-ства за визуално запамятане, които правят в съвременния свят така очевидна връзката между гледане и пътешествие.

Руските изследователи на историята на туризма С.Н. Макаренко и А. Э. Саак определят Херодот като първия гръцки турист, тъй като „за разлика от своите предшественици той пътешествал не заради достигането на някакви различни, външни цели, а заради самото пътешествие, т.е. заради удоволствието, заради удовлетворяване на собствената любознателност и любопитство”¹⁴. Херодот е разполагал с икономически ресурси, които са му позволявали да предприема пътувания, без да го е грижа за издръжката. В този смисъл пътешествията на Херодот са били „самоценни”, без примеса от интересите на търговеца, пирата, военния, дипломата и т.н. Но оценявайки Херодот като един от първите туристи, двамата изследователи редуцират заслугите към тури-зма на „бащата на историята”. Нужно е да се добави едно много важно наследство на Херодот в областта на туризма. Неговият списък на забележителностите, които „трябва да бъдат видяни”, е принос с изключително трайни последици. Макар и променена в някаква степен, заложената от Херодот антична традиция да се насочва и фокусира масовия интерес към забележителности, достойни да бъдат посетени, се наследява и се практикува до днес. Такъв е, например, „Списъкът на световното културна наследство” на ЮНЕСКО, „100 туристически обекти” или издания като „Най-красивите места в Европа”, „Чудесата на Франция” и т.н. Днешните проекции на „Седемте чудеса на света” са важен израз на глобализацията на туристическите интереси.

Римляните продължават и доразвиват някои от традициите на древните гърци. Те са облагодетелствани от факта, че Римската империя е предлагала огромни и относително безопасни пространства за пътешествия. Както отбелязва М. Файфер, „римляните са могли да пътуват от Адриановия вал до Ефрат, без да е трябвало да пресичат граница с враждебни съседи”¹⁵, т.е. от днешна Северна Англия до Сирия и Ирак.

В Древния Рим намира широка изява водолечението. По това време населението е със средна възраст от 40 години. Липса на лекарствени средства, чести епидемии и медицина, която не използва анестезия – всичко това е тласкало римляните да търсят подходящо лечение чрез пътуване. Някои от лечителите дори са смятали, че пътешестването само по себе си е вече лечение. А други са насочвали пациентите към местата с термални извори. Макар че началото на ползването на термалните води за лечение и развлечение е положено от гърците, римляните разширяват и усъвършенстват тази практика. Те построяват бани в колониите си, които и до днес са сред най-известните центрове на медицински туризъм в света – Бат в Англия, Висбаден в Германия, Баден в Австрия и т.н. Римляните превръщат баните в значим фокус на обществения живот. Баните имали сложна архитектура, която осигурявала места за събличане, къпане, потене, масажи и почивка. Наред с това те предлагали зали за дискусии, за четене, за физически упражнения и т.н.

В Древния Рим придобива силно развитие един специфичен спортно-зрелищен туризъм. Много атрактивни за древните римляни били гладиаторските боеве, които завършвали с много кръв, както и надбягванията с колесници. За тази цел бил създаден *Циркус Максимус*, най-голямата арена на античната цивилизация с размери от 621 метра на дължина и 118 метра на ширина. Този стадион събирал над 250 хиляди зрители, които наблюдавали надбягванията

¹³ Цит. по: Peter Osborn, *Traveling Light: Photography, Travel and Visual Culture*. Manchester /New York: Manchester University Press 2000, p.3.

¹⁴ С.Н. Макаренко, А. Э. Саак, *История туризма*, Таганрог: Издательство ТРТУ, 2003, с.63.

¹⁵ Maxine Feifer, *Going Places: The Ways of the Tourist from Imperial Rome to the Present Day*, London: Macmillan, 1985, p.8.

с колесници. Подобни арени, макар и с по-малки мащаби, били построени в много градове на Римската империя.

Друго централно място на спортно-зрелищния туризъм е „Колизея”, най-големият амфитеатър на целия античен свят, позволяващ на 50 хиляди души да бъдат зрители на различни зрелища (гладиаторски борби, имитации на морски битки чрез наводняване на арената, убиване на затворници от животни, лов на лъвовете и т.н.). Публиката на тези изпълнени с насилие зрелища била съставена не само от римляните, но и от хора, за които Рим бил атрактивна туристическа дестинация. Рим привличал много гости от Гърция, Близкия Изток и от различни провинции на империята с грандиозните си паметници, дворци и форуми. Туристите били много силно впечатлени и от това, че нощем улиците на Рим били осветени.

От гледна точка на глобализацията ефект на прото-туризма заслужават специално отбелязване пътешествията на римляните до Гърция и Египет, които могат да бъдат окачествени като първоначален вариант на *Grand Tour* от XVIII в.

Историците отбелязват наличието в I век пр. н. е. на своеобразни стандартизираните международни маршрути, следвани от заможните римляни като отговор на интереса им за запознаване с „чудесата” на света и като начин да завършат образованието си. Римляните, макар и с високото самочувствие на хора, които владеят света от Британия и Галия до Персия, са изпитвали пиетет към културните достижения на Гърция и Египет. Затова в маршрутите на техния туризъм не присъствали нито Сирия и Палестина, нито Испания или Картаген. За сметка на това пътуванията им имали за цел да се докоснат до наследството на древния Египет и Гърция.

Кои са били опорните точки в траекторията на римския *Grand Tour*? Макар че римляните изпитвали страхопочитание към морето, обикновено пътешествието им започвало от Остия (пристанището на Рим) или от ПUTEОЛИ¹⁶ (град, разположен в Неаполитанския залив). Първият престой бил в Сицилия, място, събрало в себе си огромно гръцко влияние. Обикновено посещението било насочено към храмовете на Атина в Сиракуза или на Артемис. Следващата част от маршрута включвала посещение в Делфи и Атина. След това римските пътешественици се насочвали към Мала Азия, където обикновено посещавали Книдос, градът, който през 3 в. пр.н.е. се превръща в метрополис (световен град), развивайки търговия с вино и зехтин от Египет до Черно море. Интересът на туристите към този гръцки град бил привличан от известната статуя на Праксителовата Афродита, която била считана за най-красивата скулптура на времето си. След това маршрутът преминавал през Ефес, Смирна, Колофон и Дидима, като се насочвал към „страната на Омир”, т.е. към мястото, където според легендата се е състояла Троянската война. Краят на пътешествието включвал посещение на Египет, своеобразен рай за туристите, тъй като им предлагал екзотичен ландшафт, различен начин на живот и необичайни паметници¹⁷. Маршрутът предвиждал посещение на Мемфис,

¹⁶ Полският историк професор Александер Кравчук, описва в биографията си на Нерон живота в ПUTEОЛИ през тази епоха по следния начин: „Товарите на корабите бяха най-различни: зърно, зехтин, вино, папируси, лен, стъкло, благоуханни масла, роби. От далечна Индия през Червено море и Египет пристигаха даже луксозни стоки. Населението не живееше обаче само от морето и търговията. ПUTEОЛИ беше прочуто и с металургичните си произведения и бояджийството. Тук се намираха много предприятия и банки, не липсваха също така учители по всички възможни занаяти и жреци на най-екзотични култове. Роеше се от адвокати, астролози, момичета с леки нрави, лъжци и злодеи” (Александер Кравчук, *Нерон*, София: Отечествонен фронт, второ издание, 1986, с. 125).

¹⁷ Римският мислител Сенека казва по това време, че човек пътува към различни места, търсейки възможности да се откъсне от обичайния си живот, да избяга от умората на рутината (вж. повече за мотивите на бягството от римското всекидневие в: Maxine Feifer, op. cit). Може да се предположи, че големият интерес на римското общество към зрелищните убийства на гладиатори и зверове в Циркус Максимус и в Колизея е резултат от опита да се отблъсне скучното ежедневие с опияняващия стрес от агресията, кръвопролитие, жестокостта.

столицата на Древен Египет в епохата на старото царство, визита на пирамидите, на Александрийската библиотека, на храма на гръцко-римския бог Серапис и на Колосите на Мемнон, две масивни статуи на фараона Аменхотеп III, в които гръците привиждали изображение на Мемнон, син на Зората, който бил убит от Ахил по време на Троянската война, поздравявайки майка си при изгрева. Тези 18-метрови статуи били много атрактивни за посещение, включително и от някои от римските императори, тъй като се смятало, че имат пророческа сила.

Какво кара римляните да пътешестват до Египет и Гърция? Най-общият отговор е любопитството и интересът към културното наследство. В тази посока може да се наблюдава генезисът на туризма, свързан с удовлетворяване както на любопитството, така и на жаждата за развлечения. Като разказва за своето пътуване до Александрия, Херодот пише, че по време на пътуването е имало жени, които танцували, и мъже, свирещи на флейта, докато останалата част от пътешествениците пеели. При пристигането на мястото, предвидено в маршрута, обичайно било да се организират празнични тържества, свързани с много напитки и други прояви от този характер.

Не само мотивите на любопитството и развлечението карали древните римляни да тръгват на далечни пътешествия. Римското понятие *peregrinator* е имало двоен смисъл – от една страна с него са обозначали пътуване, а от друга – чуждост¹⁸. *Peregrinator* е означавало както да пътуваш в чужбина, така и да се самоусещаш като чужденец. Излиза, че римляните са асоциирали пътешествието с идеята за чуждост, при това отново в двоен смисъл. За тях да пътуваш е означавало да си със съзнанието, че където и да се намиращ „на пътя”, ти си чужденец – защото си на друго, чуждо място, но и защото си възприеман като чужд човек. *Peregrinator* е чужденец, тъй като не е на своето, познатото, привичното, всекидневното място, и тъй като на другото място не могат да го възприемат иначе, освен като чужд, „не-свой” човек. В едно от знаменитите писма на Сенека до Луцилий римският мислител казва, че пътешествието не го е изменило, защото винаги е вземал себе си в пътешествието. Всъщност, римляните са си давали сметка, че истинското пътуване е трудно, но и много важно. То предизвиква сблъсък между своето „аз”, формирано от устойчивия живот, и чуждото, различното, неизвестното. И в този сблъсък се дава шанс за човешкото саморазвитие, стига пътешествият да съумее да „открехне” себе си за културата и манталитета, за другия начин на живот в мястото, в което попада.

Древните римляни не изпитват особени симпатии към забележителността на природата. Забележително е, че няма свидетелства да са имали какъвто и да е интерес към планините. Любопитството и интересът им са фокусирани в ръкотворното, културното начало. При това ги пленява не онова, което е около самите тях, а далечното, странното, различното. Плиний Младши (61-113 г.), който е изключително важен източник на информация за живота на римляните, пише през I век в едно от знаменитите си писма: „Ние пътуваме надалеч и пресичаме морета, за да видим нещо, към което се отнасяме с равнодушие, ако е сред нас, пред очите ни [...]. Има много неща в града ни и в неговите околности, за които дори не сме чували, а още по-малко сме ги виждали. Но ако биха били в Гърция или в Египет, или в Азия, щяхме всичко да сме чули за тях, със сигурност щяхме да сме прочели и видели всичко, което би могло да се види”¹⁹.

Римляните, както преди това и древните гръци, са живеели със съзнанието за своите преимущества пред другите народи. Но макар и високомерни в много отношения към съвременниците си поради съзнанието за своите организационни, военни и управленски

¹⁸ Вж. L. Lomine, op. cit., p. 70.

¹⁹ Цит. по: L. Lomine, op. cit., p.84.

предимства, те са изпитвали много голям респект към постиженията на Египет и Гърция. Руският изследовател на античността И. Нахов подчертава в едно от своите проучвания, че чувството за превъзходство на древните гърци, колкото и да е било силно, съвсем не е пречело на респекта им към чуждите култури. Разглеждайки тази тема, той пише: „Гърците, които по най-различни пътища са успели да се внедрят във всички известни на античността континенти, въпреки своето елинско високомерие, все пак са чувствали себе си частица от космоса, от големия свят и са отдавали дължимото на другите народи, даже и считани за варварски”²⁰.

Тази отвореност на гърците към чуждото е още по-засилена у римляните. Руският културолог В. В. Прозерский пише в статията си „Глобализационните процеси в историята на културата”: „Ако гърците са разпространили своята художествена култура в Рим и в цялата Римска империя, то римляните, като народ, който е слабо надарен в областта на образното мислене, но е притежавал твърди принципи в своето морално, юридическо и политическо съзнание, а също така е проявявал грижа за комфорта на съществуването си, е съумял да наложи тези принципи на подчинените народи и да създаде единообразна държавно-правова организация в цялата империя, т.е. да я разпространи по целия западен свят, съединявайки източните провинции с центъра и със западните покрайнини чрез разгърнатата мрежа от пътища, типова организация на градовете, домове с аквадукти и други технически съоръжения”²¹. Фокусиран върху идеята за глобализиращата роля на римляните, В. Прозерский пропуска нещо съществено: римляните имат високо самочувствие за собствения си постижения, но въпреки високомерието си към чуждите култури, римляните са изпитвали в същото време огромен респект към египетската и гръцката култура. Прочутият стих от посланието на Хораций към император Август, според който победената Гърция побеждава с културата си своите победители (Хораций, Послания II, 157), е съвършен израз на ясното съзнание на римляните за своята сила и за своето огромно уважение към „победената” култура.

През XVII в. новите поколения на английската аристокрация пътешестват по определени маршрути във Франция и Италия, преодолявайки високомерието си заради респекта към богатството на античната и ренесансовата култура, съсредоточени в Венеция, Флоренция, Неапол, Париж. Т.н. *Grand Tour* е форма на интегриране в европейското наследство, той е интерес към онова, което в онази епоха е било считано за фундамент на Европа. Римляните, пътешествайки без всякакви търговски ангажименти, религиозни мотиви или други, външни на любопитството им намерения към Делфи и Мемфис, към Таормина и Книдос, към Атина и към Александрийската библиотека, са осъществявали своеобразен античен *Grand Tour*. *Grand Tour*, който е допринасял не само за удовлетворяване на любопитството, не само за придобиване на символен капитал, но и за сплотяване и уплътняване на едно огромно пространство от Британия до Персия, за неговото „глобализиране”.

В епохата на Ренесанса и в началото на Просвещението пътешествията са белязани от две тенденции – отслабва религиозната им мотивация и се усилва тяхната културно-образователна насоченост. Една от най-ярките прояви на тези взаимосвързани тенденции е очерталият се през XVII в. комплексен европейски маршрут, известен като „*Grand Tour*”. Просъществувалият повече от два века „*Grand Tour*” не е религиозно мотивиран и по това се различава от предходните пътешествия. Енергията, която го задвижва, е преди всичко с културен и про-европейски характер. Участващите в него търсят познание и досег както със

²⁰ И. М. Нахов, Понятие мировой литературы и античность. – в сб. *Античность как тип культуры* Москва: Наука 1988, с. 278.

²¹ В. В. Прозерский, Глобализационные процессы в истории культуры. – в: *Глобализация и культура: аналитический подход*. СПб: Янус, 2003, с. 49.

запазената в Италия антична култура, така и с върховите прояви на цивилизацията във Франция, Германия, Холандия. „*Grand Tour*” не е движение към светите места, а интерес към онова, което по това време се е смятало за фундамент на Европа.

Испанският мислител Хосе Ортега-и-Гасет отдавна е отбелязал една своеобразна двойственост на Европа. Като описва човека в епохата на готиката, той подчертава: „Средновековните народи [...] са били изправени пред необходимостта да живеят двоен живот. И феодалът, и селянинът са живеели в своя земен кът, притежавайки изключително малък хоризонт. Това е представлявало една порция от света, най-плътно наситена със смисъл за тях, най-близка и най-адекватна спрямо техните ментални средства. От друга страна, те са се чувствали принадлежащи на едно огромно историческо пространство, на Запад, от който са идвали много от техните принципи, норми, техники, знания, сюжети, образи...”²². Но тази раздвоеност на европееца – с принадлежност както към собствения си народ, така и към континенталната история – не е нещо стабилно, устойчиво, в равновесие. През определени епохи надделява ту едната, ту другата ориентация. В началото на Ренесанса в Западна Европа е налице активен интерес към общото антично наследство. През XVII в. обаче Испания, Франция, Англия, Холандия вече са колониални империи и имат твърде силни интереси извън Европа. В този контекст „*Grand Tour*” има смисъла и ефекта на своеобразна контра-тенденция – обективно този маршрут на пътешествията през XVII в. и началото на XVIII в. създава условията за съхраняване и поддържане на общоевропейската идентичност на различните европейски нации, които по това време започват да се утвърждават. Джудит Адлер има основание да твърди следното: „Средновековното поклонничество беше един от ритуалите, чрез които християнството се конструира като културна реалност. А появата на *Grand Tour* съвпада с надмогването на християнството от идеята за Европа и с новия интерес към нациите и различията между тях”²³. *Grand Tour* е преди всичко респект и грижа за Европа. Това са пътешествия за задоволяване на любопитство и научаване на „другата” Европа

Макар че за баща на *Grand Tour* се смята Томас Корят (Thomas Coryat), който прекосява пеша от Англия до Италия през 1611 г., първият автор, който въвежда понятието *Grand Tour*, е английският католически свещеник Ричард Ласелс (1603–1668). Той публикува в Париж през 1670 г. описание на своите пътешествия из Италия. Р. Ласелс препоръчва своя маршрут на читателите си и го нарича *Grand Tour*. Р. Ласелс е категоричен: „всеки млад лорд”, както и студентите по архитектура и изкуство трябва да посетят Франция и Италия, за да разберат политическите, социалните и икономически реалности по света. Преди Р. Ласелс пътешествениците са следвали маршрутите, препоръчани от родоначалника на философията на Новото време английския философ Франсис Бейкън (1561-1626). Разглеждайки пътешествието в съчинението си „За пътуването” (1597) като част от образованието, той предписва на пътешествениците да си водят дневници, в които да записват всичко, което си заслужава да бъде видно, което си струва да бъде намерено и посетено. Според него пътешествениците не бива много да се задържат дълго на едно място. Бейкън препоръчва да се посещават кралския двор, особено „когато кралят приема посланици”, съдилищата, когато „там се разглеждат конкретни случаи”, църкви и манастири, крепостни стени и градски укрепления, пристанища, руини, книжарници, училища и „лекции, където ги има”, школи за езда, съкровищници и кабинети за раритети...”²⁴.

²² Хосе Ортега-и-Гасет, *Мисли за Европа*, София: Прозорец 2000, с. 77.

²³ Judith Adler, *Travel as performed art*. – in: *American Journal of Sociology*, 94 (1989), p. 1377.

²⁴ Вж. повече за ролята на Р. Ласелс и Фр. Бейкън в „начертването” на маршрутите на английските пътешественици през XVII в. в: Tony Claydon, *Europe and the Making of England 1660-1760*. Cambridge: University Press 2007, pp.13-28.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Взаимовръзката между глобализацията и туризма може да бъде разглеждана на две нива – като обусловеност на туризма от условията и инструментариума на глобализираното общество или като съотнасяне, зависимости и взаимовръзки между туризма и глобализацията, разгледани в генетичен, исторически план. Първият подход е най-често срещаният. В неговите рамки обикновено се очертават такива измерения на глобализацията в туризма като например присъствието в този сектор на транснационални корпорации, потоци от услуги, глобализирани компютърни системи за туристически резервации, алианси на компании във въздушния транспорт или на хотелски вериги и т.н.²⁵ Във фокуса на вниманието при този подход е туризмът като индустрия, като икономическа дейност. Акцентите обикновено са разпростират върху присъствието на туризма на световните пазари, върху наличието на международни организации и правни инструменти в тази област и т.н. В рамките на този подход попада и разглеждането на туризма като фактор в глобалната политика.

Нашето изследване е осъществено в рамките на втория подход. В него връзките между туризма и глобализацията се търсят в ретроспективен, историко-културен план, при това в периоди, когато все още нито туризмът, нито глобализацията се *вече* налични.

На финала на това интердисциплинарно историко-културно изследване, фокусирано върху идеята, че прото-туризмът е същевременно и прото-глобализация, могат да бъдат направени няколко извода за приликите и разликите между проявите на прото-туризма и съвременния туризъм.

Първо. В епохата на прото-туризма се формират онези трансгранични взаимодействия – мащабна пространствена подвижност, активен търговски обмен и създаване на необходимите за тази цел трансгранични мрежи, полагане основите на единно пространство, очертано от Далечния Изток, Европа, Африка и Близкия изток, изграждане на пътища и развитие на транспортните средства, трансфер и дифузия на културите, производство на регионална/континентална идентичност²⁶, мисионерството като разширяване на регионалното и междурегионално религиозно сцепление, опит в общуването с чуждото, поява на идеите на космополитизма, де-териториализиране на големи човешки групи и т.н., – *без които появата на глобализацията би била невъзможна*. На този исторически етап глобализацията все още я няма. Тя започва да се осъществява на по-късен исторически етап, когато натрупаният исторически опит от взаимосвързване на различните човешки общества придобие интензивен, концентриран и практически израз в интегрирането им като нова, планетарна цялостност. В този процес на дългосрочна историческа подготовка, който нарекохме „прото-глобализация“, се натрупва огромен опит от взаимодействия между различните човешки общности. В исторически план (прото)туризмът се оказва най-активната „машина“, произвеждаща необходимия опит, от който по-късно ще произлезе глобализацията. Предимството на опита, придобиван в хода на прото-туризма, е, че при него се осъществяват едновременно и в единство не само икономически, технически и информационни процеси, но и „обживяване“ на чуждия свят.

Второ. Съвременният туризъм е глобален в няколко отношения. Глобален е, от една страна, в *пространствен смисъл* – непрекъснато се стреми към овладяване на нови и нови

²⁵ Вж. S. Wahab, Chris Cooper (ed.), *Tourism in the Age of Globalisation*, London, New York: Routledge, 2001; А. Ю. Александрова, *Международный туризм*. Москва: Аспект Пресс, 2002; Т. Парушева, *Измерения на глобализацията в туризма*, София: Авангард Прима, 2010.

²⁶ Нека да припомним извода на немския историк Рюдигер Хахтман, който подчертава след като прави обзор на резултатите от прото-туризма: „Дори и да е в някаква степен преувеличено да твърдим, че днешна Европа е продукт на туризма, едва ли някой би могъл да отхвърли подобна мисъл.“ (R. Nachtmann, *Tourismus-Geschichte*, S. 184).

места по света. Джон Ъри нарича глобалния туризъм „хищник“. Той отбелязва неговата всеядност със следните примери: „даже най-неочаквани направления се включват в неговата мрежа – Аляска, Аушвиц-Биркенау, Антарктида, особено в периода на отбелязване на Милениума, Шанги Джайл в Сингапур, местата на нацистката окупация на островите на Ламанша, Дахау, изоставени въглишни змини, Куба, особено в нейното колониално или американско наследство, Исандия, Монголия, Еверест, Северна Ирландия, окупираният от Турция Северен Кипър, Пърл Харбър, посткомунистическа Русия, Робън-Айлънд в Южна Африка, Сараево, космоса, „Титаник“, Виетнам и т.н.“²⁷.

Глобалният туризъм е глобален и в *социален смисъл*. На практика него са включени не само туристите, които пряко са ангажирани в туристическата индустрия, но и обществата в тяхната цялост. Туризмът има ефект върху всички: върху туристите, върху онези, които осигуряват туристическите услуги, но заедно с това и върху цялото общество. При това той влияе, макар и по различен начин, не само върху обществата, които приемат туристи, но и върху обществата, които ги емитират²⁸. Туризмът упражнява също така влияние върху природната среда и културното наследство, които принадлежат на всички, на човечеството. Всички общества – от най-развитите до най-изостаналите – се оказват „облъчени“ с някакви ефекти от туризма, било в ролята им на общества-домакини, било в качеството им на общества, чиито граждани, завръщайки се от туризъм, пренасят обратно у дома опита си на туристи²⁹.

Пътешествията от епохата на прото-туризма нямат в пространствено отношение онзи глобален обхват, с който разполага днешният туризъм. Те действат в рамките на ойкумената, която във всички предишни епохи преди сегашната е с по-малък мащаб. Но в *социален смисъл и прото-туризмът има глобален ефект*. Ефектът от пътешествията не се осъществява само върху личността на пътешественика, но и върху цялото общество – при това както на приемащото, така и на емитиращото общество. Такъв ефект е налице дори в онези далечни времена, когато пътешествениците са били малобройни и са мимикрирали в облика в „местните“ жители. В пътеписите на Мишел дьо Монтен, който пътешества из Италия и Германия в средата на XVI в., има забележителен епизод от пребиваването му в немския град Аугсбург. Ето как го разказва неговият секретар: „Когато отиде в черквата „Света Богородица“ в един много студен ден [...], той несъзнателно си беше вдигнал шала над носа. И се надяваше, че както беше сам и неиздокаран, никой няма да му обърне внимание. По-късно се сближи малко повече с местни хора и те му казаха, че в църквата е направил впечатление със странния си вид. Беше допуснал онова, което най-много избягваше: да привлече внимание с нещо, което се различава от общоприетото тук“³⁰. Стратегията на Монтен е да се впише в чуждото общество, да придобие невидимост в него, да се слее с местните. Той непрекъснато полага усилия да бъде като „домакините“, да бъде един от тях. До такава степен започва да предпочита местните условия пред своите, френските, че както свидетелства секретаря му, „започва да пие вино, без да го разрежда с вода“³¹. Колкото и

²⁷ John Urry, *The Tourist Gaze*, sec. ed. London: SAGE Publications 2002, p. 142.

²⁸ В тази плоскост са разположени разсъжденията на руския политолог Николай Новичков, който защитава тезата, че ако една държава иска да бъде представена в глобалния дневен ред и да налага на световната арена някаква система от представи, първата нейна крачка в тази посока е да осъществява масов „внос“ на туристи. Тези хора, попивайки идеите на посетената страна, се превръщат във важен инструмент за експорт на възнамеряваното от съответната държава влияние. (Николай Новичков, Туризм как фактор глобалной политики. – в: *Россия в глобальной политике*, май 2016).

²⁹ В теоретичната литература е разработен модела на „четирите култури“ в туризма, с който се разграничават четири области, в които се простират ефектите от взаимодействията между госта и домакина, както и косвено между обществата, от които идват и в които идват (вж. по този въпрос статията на Марин Нешков, Туризмът и културата на мобилния човек. – в: *Мобилният човек: културни проекции и перспективи*, Варна, 2010, с.122-128)

³⁰ Монтен, *Пътепис из Италия през Швейцария и Германия*, София: Изток-Запад, 2016, с. 89.

³¹ Монтен, цит. съч., с.77.

умели усилия да полага Монтен, за да се слее с „местните“ хора, неговото присъствие предизвиква обсъждане, т.е. оказва влияние. Социалният ефект е обаче не само върху посетения, но и върху емитиращото пътешественици общество. Наличието на такова влияние обяснява защо испанският крал Филип II забранява участието в *Grand Tour* и на своите поданици, и на онези пътешественици, които искали да посетят Испания. Той изолира Испания от *Grand Tour*, защото възприема ефекта от него като обществена заплаха.

Трето. Пътешествията и проявите на съвременния туризъм могат да бъдат сравнявани по различни критерии. И не винаги позитивите са на страната на съвременния туризъм. Една от осите, по които може да бъдат сравнявани, е *темпоралността*. И тъкмо по тази ос прото-туризмът се оказва с предимство. Прото-туризмът предполага бавно действие, туризмът е „на високи скорости“. Пътешествието е преместване в друго пространство и временен живот в него. Аналогична е структурата и на туристическото пътуване. Но докато пътешествието продължава месеци и години (транспортът не е осигурявал по-големи скорости от 5-7 км в час, а целите на пътешествието са били осъществими едва в дълги периоди от време), туристическото пътуване при всички случаи е много по-кратки срокове. Показателни са времевите рамки, определени от Световната туристическа организация като характеристики на туриста. Туристът се определя като „лице, което пътува в страна, различна от тази на постоянното му местожителство, но извън ежедневието му среда за не по-малко от едно денонощие и не повече от една година непрекъснато...“³². Такава времева рамка е немислима, когато става дума за пътуванията в епохата на прото-туризма. Херодот пътува години, Ибн Батута изминава маршрута си за повече от едно десетилетие, участниците в *Grand Tour* имат около две години време, за да постигнат целите си. Глобализацията създава условията и заедно с това налага ускорени темпове на живот. Немският социолог Хартмут Роза³³ отбелязва три посоки на ускорението. Първата касае технологичното ускорение, което намира израз в транспорта, комуникациите и производството. Втората посока се проявява в обществените промени – социалните ориентири стават нестабилни, защото започват много често да се сменят. Третата посока се очертава в ускорението на темпа на живот на индивида. Почти всичко, което съвременният човек прави или с което удовлетворява потребностите си, започва да носи определението *fast*, *бързо* – стават по-бързи автомобилите и самолетите, поглъщаме *fast food*, увеличават се услугите *in time*, предметите, с които боравим, устаряват морално за много кратки срокове и т.н.

Глобализацията прави така, че всичко се движи по-бързо. И съвременният човек, чийто живот преминава на бързи обороти, стига до състоянието, описано от Умберто Еко в едно от есетата му: „толкова сме свикнали със скоростта, че се ядосваме, когато имейлът не тръгва незабавно или самолетът закъснява“³⁴. На съвременния човек му се предлагат множество технически средства да пести време, а колкото повече го пести, толкова повече то започва да не му достига.

Живеейки в такова ускорено всекидневие, съвременният човек не може да не търси същото и от туризма. И тук се откроява съществена разлика между пътешественика и туриста – пребиваването в чуждата среда е за пътешественика преди всичко среща-научаване-усвояване, дори пътуването му да е пряко мотивирано от търговски цели или от поклоннически мотиви; за туриста, колкото и да са разнообразни намеренията му, колкото и да се стреми към „различното“, към приключението и автоактуализацията, пътуването му е в най-честия случай „релакс“ и бързо прелитена над чуждата култура. В първия случай пътуването е среща-вживяване, във втория е отдых и нещо като преход пред музейни

³² *International Tourism: a Global Perspective*, WTO, 1999, p.138.

³³ Вж. Хартмут Роза, *Ускоряване*, София: Критика и хуманизъм, 2016.

³⁴ Умберто Еко, *Връща ли се часовникът назад. Горещи войни и медиен популизъм*, София: Сиела 2010, с. 137.

експонати, дори те да не са в музея. Бележитият културолог Цветан Тодоров оценява по следния начин пътуването на ускорения турист: „Туристът е забързан посетител, който предпочита паметниците пред човешките същества. Забързан е не само защото днешния човек все няма време, но и защото посещението е част от неговата ваканция, а не от професионалната му дейност; той пътува в чужбина по време на платения си отпуск. Припряното пътуване обяснява вече защо той предпочита неодоушевеното пред одушевеното: опознаването на човешките нрави, казва Шатобриан, изисква време. Ала за това предпочитание има и друга причина: да се избягват срещи с различни хора е нещо много потморяващо, защото така нашата идентичност не се поставя под въпрос; по-безопасно е да гледаме камили, отколкото хора. Паметниците биват природни или културни [...]. Туристът се стреми да обхване по време на своето пътуване колкото се може повече паметници; затова той предпочита образа пред език. Фотоапаратът е неговият емблематичен инструмент, благодарение на който той набира и увековечава колекцията си от паметници”³⁵. В този контекст е разбираема появата в последно време на т.н. *slow* туризъм – една нова форма на туризъм, която вижда себе си като алтернатива на господстващия култ към скоростта и която е очевидна проява на носталгия по отминалото време на прото-туризма³⁶.

Четвърто. Друга ос, по която могат да бъдат сравнявани туристическите пътувания и пътешествията в епохата на прото-туризма, е оста, разположена между *туризмът като партикуларизация и туризма като универсализация*. В туристическото преживяване съжителстват и двете тенденции³⁷. От една страна очарованието от чуждото и копнежът по различното тласкат хората да се устремяват към свят, различен и дори противоположен на ежедневието им. Много често туризмът се търси, доколкото е способен да осигури тъкмо такава възможност. Чрез него туристът иска да партикуларизира света, да го индивидуализира според мярката на собственото си въображение. Навярно това е смисъла на написаното от З. Бауман, когато твърди следното: „Съвременните туристи са „търсачи на усещания и колекционери на преживявания; тяхното отношение към света е предимно естетическо: те схващат света като храна за чувствителността си”³⁸.

Но в същото време е налице и обратният процес. Преживяването по време на туристическото пътуване е подложено на унифициране и стандартизиране посредством медиите, рекламите, туристическата индустрия. Те го правят съдържателно нормирано, програмирано, инсценирано. Изследвайки същината на туризма, известният британски социолог Джон Ъри въведе през 90-те години на миналия век понятието „туристически поглед” (*tourist gaze*), което по-късно доразви със своя датски колега Йонас Ларсен³⁹. Според Дж. Ъри човешкото око не е невинно око – погледът винаги е насочен, привлечен, научен да вижда едно и да не забелязва друго. Когато се ориентират към намирането на удоволствия, хората много често избират да пътешестват, търсейки в тях нови преживявания и зрителни впечатления – такива впечатления, които не могат да получат у дома си или на работата си. Основната „работа” на туриста и да „гледа знаци”, твърди Джон Ъри⁴⁰. Като посещава Ню

³⁵ Цит. по: Стоян Атанасов, Монтен на път – предговор в: Мишел дьо Монтен, *Пътепис из Италия през Швейцария и Германия*, с. 26.

³⁶ Тази носталгия се изразява в явна форма. Кристофър Хауърд, един от теоретичите на този алтернативен туризъм, пише: „Тъй като поклонничеството е играло централна роля в историята на човешката мобилност, то е също така парадигмална форма на *slow* туризъм” (Christopher Howard, *Speeding Up and Slowing Down: Pilgrimage and Slow Travel Through Time*. – in: S. Fullagar, K. Makwell, E. Wilson /ed./, *Slowtourism. Experience and Mobilities*, Bristol-Buffalo-Toronto: Channel View Publications 2012, p. 17)

³⁷ На тази двойственост на туристическото преживяване обръща внимание немската изследователка Тереза Франк (вж. Theresa Frank, *Begegnungen: eine kritische Hommage an das Reisen*. Münster: LitVerlag 2011, S., 77).

³⁸ Зигмунт Бауман, *Глобализацията. Последниците за човека*. София: ЛиК 1999, с. 118.

³⁹ John Urry, Jonas Larsen, *The Tourist Gaze 3.0*, Los Angeles-London-Delhi: SAGE, 2011.

⁴⁰ J. Urry, *The Tourist Gaze*, p. 2.

Йорк, туристът иска да види преди всичко „Статуята на свободата” или Уолстрийт, или „Малката Италия”. В качеството си на турист човек не гледа на „мястото” така, както местните „гледат” на същото това място. Погледът на туриста не е случаен. Перспективата, от която туристът гледа на туристическите забележителности, е формирана от културата на „неговото” общество. Китайците, твърди Дж. Ъри през 90-те години на миналия век, предпочитат да видят небостъргачи пред античното наследство на Рим. И това изглежда неразбираемо за европейците. Как се формират нагласите на „туристическия поглед”? Той е резултат не само и дори не толкова на персоналните предпочитания, колкото на пътеводителите, на разказите на познати, на рекламата, на интернет и блогове. Всичко това формира представата за онова, което туристът очаква от пътуването си до едно или друго място. Според Дж. Ъри, и туристът, и забележителностите са обект на манипулация, защото погледът на туриста пада тъкмо върху онези места или качества на забележителността, които са вече очаквани. Туристът попада в коловоз да вижда онова, което други са сметнали, че си струва да бъде видяно и преживяно. Тук се появява една от съществените разлики между пътешествието в епохата на прото-туризма и неговата проекция в съвременния туризъм. В първия случай преобладава партикуларизацията, във втория – универсализацията. Пътешественикът от епохата на прото-туризма е по-„наивен” в погледа си към местата, които посещава. Макар и върху неговото световъзприемане да има натиск от страна на митология, културни стереотипи и т.н., пътешественикът на прото-туризма е повече „себе си” в начина на възприемане на чуждото място, отколкото съвременния турист.

Пето. Както пътешествието от епохата на прото-туризма, така и днешното туристическо пътуване са преместване от едно на друго място – от „своето” на „чуждо” място. Но докато в първия случай е от значение не само достигнатото ново място, то и самото пътуване, във втория случай на пътуването се гледа преди всичко като на транспортиране. Днешните туристи „прескачат” хиляди километри за броени часове, пътешествениците от античността и Средните векове са изминавали дневни не повече от 50 км. Пътуването на първите е в удобство, на вторите – пълно с рискове и неизвестности. В единия случай пътуването е своеобразен героизъм, в другия е в най-лошия вариант временно затруднение. Има обаче още една съществена разлика между двата типа на преместването. При прото-туризма пътешествията не са *прескачане* от едно място на друго, както е при съвременния туризъм⁴¹. Те са *пресичане*, което означава постепенно достигане до предназначенията място, при което се овладява, опознава и преживява *пътя*, самият път е част от пътешествието.

Пътуването на съвременния турист е „прескачане” до друго, желано, избрано място, при което самото „прескачане” се цени толкова повече, колкото по-малко време заема, колкото е по-евтино и колкото повече удобства създава. Тъкмо с такива цели за пътуванията в глобализирания свят се създават своеобразни универсални коридори, които да улесняват пътуването, като го правят безлично и сякаш незабележимо – превръщат пътуването в прескачане от едно в друго място, колкото и да е далечно и различно това друго място. С оглед особеностите на пътуванията в днешния свят, френският антрополог Марк Оже развива идеята, че в глобализираното общество са необходими и се произвеждат „не-места”, „ничии места”. Съвременният човек или поне голяма част от днешното население в глобализирания свят пътува многократно към различни точки на света и в този смисъл е изправен пред

⁴¹ Дори и пътуването да е с автомобил, пътуващите са до голяма степен изолирани от околността, от пътя. По този повод Дж. Ъри цитира наблюдението на Джон Стайнбек, който казва: „Можеш да пътуваш от Ню Йорк до Калифорния, без да да видиш нищо” (J. Urry, op. cit., p.55). Така е, защото пътищата и особено ватомагистралите са строени с оглед сигурността на пътуването и удобството да се шофира. Автомобилите се конструират така, че пътниците да бъдат максимално изолирани от околността. Климатичите, радиостанциите и другите внедрени в автомобила удобства за пътниците са такива, че да ги направят все повече независими от външната среда и с редуциране на вниманието, насочено навън.

пространствено изобилие. Затова той се нуждае от „транзитни пространства“, от „коридори“ в пространството, които да му бъдат познати, още преди да се е срещнал с тях, за да улесняват с познатостта и безличието си неговото пътуване. Тези места са, както казва М. Оже, навсякъде и никъде⁴². Такива са летищата, хотелите, автомагистралите, супермаркетите, международните вериги за бързо хранене от типа на „МакДоналдс“ и т.н., които са (почти) еднакви по целия свят. Който веднъж е преминал през едно летище, на него ще му изглежда познато и всяко друго летище, когато му се наложи да го ползва. Това не са места за живеене, а са места за транзитиране. Тези места са до голяма степен анонимни, без запомнящ се облик. В някакъв степен и поведението в такава среда е анонимно – пътникът прави нещата, които всеки пътник прави: да си покаже билета, да предаде багажа, да премине през съответните контролни инстанции, да изчака повикване в залата пред полета, да поръча отдавна познатия му „домашен“ бургър с кока кола, и т.н.. И тъкмо в това е ценността на тези „не-места“, защото предназначението им е да правят бързо прехождането през тях. Когато М. Олброу говори за „очакваната познатост на салона на всяко международно летище дори още преди самолетът да е кацнал“⁴³, той навярно има предвид тъкмо тези безлични ничии места. Можем да си представим колко труден за пътуване би бил светът, ако структурната организация на всяко летище би била различна и неповторима, ако хотелите не биха предлагали относително един и същ „сноп“ от услуги, чието различие е по-скоро в нивото на качеството на услугите, отколкото в набора на самите услуги. В този контекст международният туризъм е от една страна желание да попаднеш на различното място, но от друга това става възможно посредством „ничие“ място.

Глобализацията апелира и към двете характеристики на пътуването – както към абстрактното, транзитно пространство, така и към мястото с разкрит туристически потенциал. Пътешествията от епохата на прото-туризма носят друг характер. При тях няма прескачане, а преминаване. Пътят е значим не само защото води до някакаво целево място, а и сам по себе си. Тъкмо с тази си особеност пътешествията от епохата на прото-туризма – бавни, трудни, пълни с рискове и изненади – са толкова преодоляване на пътя, което съдържа в себе си цялостно свързване на социалното пространство. Чуждото, далечното става в дългото пътуване близко и познато. Пътят на пътешественика е като нишката, която свързва зърната в броеница. В този смисъл пътешествията в епохата на прото-туризма са двигател на прото-глобализацията.

⁴² Marc Augé, *Orte und Nicht-Orte. Vorüberlegungen zu einer Ethnologie der Einsamkeit*. Fischer, Frankfurt/M. 1994

⁴³ М. Олброу пише: „Непосредствената лична среда може да бъде разширявана, доколкото се реализира в пределите на земното кълбо; тя може да бъде генерализирана, гарантирана от очакваната познатост на салона на всяко международно летище дори още преди самолетът да е кацнал.“ (М. Олброу, цит. съч., с.244).